

Θεόδωρος Παπαδόπουλος και Αντώνης Ρουμπάκης
Theodoros Papadopoulos and Antonis Roumpakis

European Research Institute
Department of Social Policy, University of Bath, BA2 7AY, UK

**Οικογένεια, Κράτος και Εμπορευματοποίηση στην Ελλάδα:
όψεις και τάσεις της σύγχρονης κρίσης**

**Family, State and Commodification in Greece:
Aspects and trends of the current crisis**

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τις αλλαγές στο διττό ρόλο της οικογένειας στην Ελλάδα, ως κύριο χορηγό φροντίδας και προστασίας και ως βασικό θεσμό αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Μέχρι πρόσφατα ήταν η οικογένεια, αντί του κράτους πρόνοιας, που λειτουργούσε ως ο κύριος φορέας απο-εμπορευματοποίησης (de-commodification) των μελών της μέσα και έξω από την αγορά, συγκεντρώνοντας και κινητοποιώντας πολιτικο-οικονομικούς πόρους. Το άρθρο εξετάζει τις τάσεις επαν-εμπορευματοποίησης (re-commodification) που χαρακτηρίζουν τις πρόσφατες αλλαγές σε τρεις τομείς της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα - συνταξιοδοτικά δικαιώματα, διακυβέρνηση των αποθεματικών των ταμείων κοινωνικής ασφάλισης και δικαιώματα σε σχέση με την αγορά εργασίας – καθώς και πρόσφατα εμπειρικά στοιχεία της οικονομικής κατάστασης των ελληνικών νοικοκυριών. Διαπιστώνεται ότι ο διττός ρόλος της οικογένειας βρίσκεται σε κρίση και, μαζί του, η λογική αναπαραγωγής του Ελληνικού οικογενειο-κρατικού καπιταλισμού.

Abstract

The article focuses on the double role that the family is called to play in Greece; namely, to be the main provider of welfare and protection to its members and a key institution in the reproduction of the Greek political economy. Until recently, the family in Greece acted as an agent of de-commodification of its members in and out of the market via its capacity to consolidate and mobilise resources: as a property owner, employer, member of clientelistic networks and as a claimant of social insurance rights. The article explores the most recent reforms in Greek social policy with regards to pension rights, the governance of pension funds and labour market conditions and rights. A clear trend towards re-commodification is identified which, combined with analysis of recent socio-economic indicators, leads to the conclusion that the dual role of family is in crisis and, with it, the logic of reproduction of familistic welfare capitalism in Greece.

Λέξεις –κλειδιά: οικογενειο-κρατικό μοντέλο, Νότιο-Ευρωπαϊκός προνοιακός καπιταλισμός, υπερχρέωση νοικοκυριών, επαν-εμπορευματοποίηση

Key words: familistic welfare regime, Southern European welfare capitalism, household indebtedness, re-commodification

1. Εισαγωγή

Η οικογένεια έπαιζε παραδοσιακά ένα διπλό ρόλο στις αναπαραγωγικές διαδικασίες της Ελληνικής κοινωνίας. Ήταν ο κύριος χορηγός φροντίδας και προστασίας προς στα μέλη της και βασικός θεσμός αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Η κοινωνική συνοχή της μεταπολεμικής και ιδιαίτερα της μεταπολιτευτικής περιόδου βασίστηκε σε αυτό το διττό ρόλο καθώς η οικογένεια αναδείχθηκε εκ των πραγμάτων ως κύριος θεσμός κοινωνικής αναπαραγωγής εν μέσω ενός κατακερματισμένου και άνισου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ενός πελατειακού πολιτικού καθεστώτος βασισμένου σε ισχνές συμμαχίες κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων και μιάς κρατικοδίαιτης οικονομίας που συντηρούσε - και σε μεγάλο βαθμό συνεχίζει να συντηρεί - μια αγορά της οποίας κύριοι τομείς είναι ολιγοπωλιακά ελεγχόμενοι (Featherstone, 2008; Guillen and Petmezidou, 2008; Venieris, 1996). Η περίπτωση της Ελλάδας δεν είναι μοναδική στην ιδιαιτερότητα της. Το άρθρο την αντιμετωπίζει ως υποπερίπτωση ενός τύπου πολιτικής οικονομίας που χαρακτηρίζουμε με τον όρο *οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός* (familistic welfare capitalism). Είναι ένα κοινωνικό και πολιτικο-οικονομικό μόρφωμα που συναντάται και σε άλλες Νότιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και διεθνώς, σε χώρες της ημι-περιφέρειας όπως Λατινική Αμερική και Νότια Ασία (Haggard and Kaufman, 2008). Σε αυτό το πλαίσιο το άρθρο επιχειρεί την διαύγαση της κρίσης αναπαραγωγής που αντιμετωπίζει η συγκεκριμένη εκδοχή του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα.

Το άρθρο δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η σύγχρονη βιβλιογραφία των 'προνοιακών καθεστώτων' (welfare regime theories), η θέση του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στις σχετικές τυπολογίες καθώς και οι μελέτες που αναφέρονται στην ελληνική περίπτωση. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι τάσεις επαν-εμπορευματοποίησης (re-commodification) που χαρακτηρίζουν τις αλλαγές σε τρεις τομείς της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα - συνταξιοδοτικά δικαιώματα, διακυβέρνηση αποθεματικών των ταμείων κοινωνικής ασφάλισης και δικαιώματα σε σχέση με την αγορά εργασίας. Στο τρίτο μέρος αναλύονται πρόσφατα εμπειρικά στοιχεία της οικονομικής κατάστασης των ελληνικών νοικοκυριών. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την συζήτηση των αρνητικότερων επιπτώσεων της επανεμπορευματοποίησης όσον αφορά στις δυνατότητες συγκέντρωσης και κινητοποίησης πόρων από τις οικογένειες και της συνακόλουθης κρίσης αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα.

2. Απο-εμπορευματοποίηση και τα νοτιο-Ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας

Κατα την διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών, συγγραφείς συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής πρότειναν διαφορετικούς ιδεότυπους για να εξηγήσουν τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές μεταξύ κρατών όσον αφορά την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών και του ρόλου τους στην κοινωνική αναπαραγωγή. Η πρόσφατη ελληνική μετάφραση της κλασσικής μελέτης του Esping-Andersen (1990) εισήγαγε στην ελληνική βιβλιογραφία την τυπολογία 'προνοιακών καθεστώτων' (welfare regimes) και όρους όπως προνοιακός καπιταλισμός (welfare capitalism) και αποεμπορευματοποίηση (decommodification).

Πιο συγκεκριμένα, ο όρος προνοιακά καθεστώτα αναφέρεται σε τρόπους διακυβέρνησης που θεσμοθετούν τους ρόλους του κράτους, της αγοράς και της οικογένειας στην παραγωγή, αναδιανομή και κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών πρόνοιας και φροντίδας. Είναι κατ' ουσία οι θεσμοί και μέθοδοι διακυβέρνησης που 'δομούν τις σχέσεις εξουσίας' (Korpi 2001: 9), δηλαδή τους προσωρινούς συσχετισμούς κοινωνικών δυνάμεων μέσα σ' ένα καπιταλιστικό προνοιακό σύστημα. Το προνοιακό καθεστώς ρυθμίζει το περιεχόμενο των δημόσιων πολιτικών (public policies) και κατ' επέκταση το 'μίγμα' κράτους, οικογένειας και αγοράς (welfare mix) στο προνοιακό σύστημα, το σύνολο δηλαδή των προγραμμάτων που αφορούν αναδιανεμητικές πολιτικές (π.χ. συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, οικογενειακά επιδόματα, φοροαπαλλαγές κλπ.). Η σχέση μεταξύ προνοιακού συστήματος και καθεστώτος είναι αναδραστική και αλληλουποστηρικτική. Όπως γράφει και ο Taylor-Gooby (1996: 200) προνοιακά καθεστώτα είναι οι «συγκεκριμένοι συνδυασμοί κοινωνικο-πολιτικών και οικονομικών διευθετήσεων που αναπαράγουν ένα συγκεκριμένο προνοιακό σύστημα» ενώ, ταυτόχρονα, η 'λογική' ενός προνοιακού καθεστώτος αναπαράγεται καθώς οι βασικοί θεσμοί – κράτος, οικογένεια, αγορά – συνεχίζουν να εκπληρώνουν τους ρόλους τους μέσω του προνοιακού συστήματος.

Στη μελέτη του ο Esping-Andersen προσδιόρισε τρία προνοιακά 'καθεστώτα' - κατ' ουσίαν τρεις ιδεότυπους - που ονόμασε 'κόσμους προνοιακού καπιταλισμού' (worlds of welfare capitalism): τον 'καθολικό-σοσιαλδημακρατικό', τον 'κορπορατιστικό-συντηρητικό' και τον 'υπολειμματικό-φιλελεύθερο'. Χρησιμοποιώντας σύνθετους δείκτες και εμπειρικά στοιχεία ο Esping-Andersen κατέταξε τα εθνικά κράτη πρόνοιας στους τρεις τύπους με βάση το βαθμό «απο-εμπορευματοποίησης» (de-commodification) και «διαστρωμάτωσης» (stratification) που αναπαράγουν τα αντίστοιχα προνοιακά τους συστήματα. Η έννοια της απο-εμπορευματοποίησης μετράει την δυνατότητα των πολιτών να διαμορφώσουν το βιοτικό τους επίπεδο ανεξάρτητα από τις δυνάμεις της αγοράς, ενώ η διαστρωμάτωση αφορά στο κατά πόσο οι επαγγελματικές και ταξικές διαφορές στην αγορά εργασίας αναπαράγονται από τους προνοιακούς θεσμούς.

Η εργασία του Esping-Andersen δέχτηκε αρκετές κριτικές για την μεθοδολογία της (Fawcett and Papadopoulos 1997; Allen and Scruggs 2004), για το περιεχόμενο του όρου απο-εμπορευματοποίηση (Papadopoulos, 2005), για την αναλυτική της ανεπάρκεια στην κατανόηση των διαφορών με βάση το φύλο (Lewis, 1992,1997). Κυρίως όμως η πλειοψηφία των κριτικών εστίασε στην ορθότητα κατάταξης κρατών πρόνοιας και την κατασκευή εναλλακτικών ιδεότυπων (Castles 1993; Bonoli 1997; Arts and Gelissen 2002; Korpi and Palme 2003). Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί σε αυτές που αναφέρονται στην ανάγκη εννοιολογικής οριοθέτησης ενός ξεχωριστού προνοιακού κόσμου για τα Νότιο-Ευρωπαϊκά κράτη.

2.1 Τα Νοτιο-Ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας και οι τυπολογίες προνοιακών καθεστώτων

Σχηματικά μπορούμε να εντοπίσουμε δυο προσεγγίσεις που προσπαθούν να κατανοήσουν την ανάπτυξη Νοτιο-Ευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας. Η πρώτη ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τον Esping-Andersen (1990) που κατατάσσει την Ιταλία και κατ' επέκταση τις νότιο-Ευρωπαϊκές χώρες στο 'κορπορατιστικό-συντηρητικό' προνοιακό κόσμο. Συγγραφείς που εστερνίζονται αυτή την κατηγοριοποίηση

υποστηρίζουν ότι τα συστήματα σε αυτές τις χώρες είτε βρίσκονται σε 'βρεφική ηλικία' (Katrougalos 1996: 40) είτε αποτελούν μια 'ελλειπή εκδοχή των κορπορατιστικών μοντέλων' (Abrahamson 1999). Για αυτή τη προσέγγιση, αποτελεί θέμα χρόνου για τα 'ατελώς ανεπτυγμένα' προνοιακά συστήματα να φτάσουν, σε επίπεδο κοινωνικών δαπανών, τα 'συγγενικά' τους κράτη πρόνοιας (Castles 1993; Gough 1996; Katrougalos and Lazarides 2003).

Η προσέγγιση αυτή είναι κατά τη γνώμη μας μεθοδολογικά προβληματική. Η τυπολογία του Esping-Andersen (1990) απάντησε στα σημαντικά προβλήματα των 'εξελικτικών' τυπολογιών κρατών πρόνοιας (βλέπε Titmuss, 1974). Στο έργο του οι προνοιακοί 'κόσμοι' που προσδιορίζει είναι ξεχωριστοί. Η τυπολογία του είναι ουσιαστικά μια 'φωτογραφία' διαφορετικών καθεστώτων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο με γνώμονα τα εγγενή χαρακτηριστικά τους και όχι σημεία μίας εξελικτικής γραμμικής πορείας τους προς ένα ιδεατό πρότυπο. Μεθοδολογικά, η ένταξη των νότιο-Ευρωπαϊκών χωρών ως ελλειπείς εκδοχές του 'κορπορατιστικού-συντηρητικού' προνοιακού 'κόσμου' αναπαράγει μία γραμμική αντίληψη της εξέλιξης προνοιακών συστημάτων μέσα σε αυτό τον τύπο και καταληγεί σε ένα εννοιολογικό παράδοξο. 'Ενώ όλες οι άλλες χώρες εντάσσονται στην τυπολογία με βάση τα εγγενή χαρακτηριστικά τους στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οι νότιες Ευρωπαϊκές χώρες εντάσσονται στην τυπολογία στην βάση της 'προσομοίωσης' τους με τον 'κορπορατιστικό-συντηρητικό' ιδεότυπο προς τον οποίο, θεωρητικά, τείνουν. Ουσιαστικά τα προβλήματα της 'εξελικτικής' τυπολογικής προσέγγισης επανέρχονται από την 'πίσω πόρτα', ως γραμμική εξέλιξη μέσα στους ιδεότυπους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάποια στοιχεία 'κορπορατιστικού-συντηρητικού' χαρακτήρα υπάρχουν σε αυτά τα συστήματα, συνυπάρχοντας όπως με άλλα, σε βαθμό που κάθε γενίκευση στο πλαίσιο που αναφέραμε να γίνεται προβληματική.

Σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι τυχαίο ότι μία δεύτερη προσέγγιση αναπτύχθηκε που ανέδειξε τις διαφορετικές πολιτικές φροντίδας στα νότιο-Ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας και υποστήριξε την ανάγκη για την ανάδειξη ενός τέταρτου 'νότιο-Ευρωπαϊκού προνοιακού κόσμου' που περιλαμβάνει την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα (Leibfried 1992, Ferrera 1996). Ιδιαίτερα ο Ferrera έθεσε ως παράγοντες αυτού το προνοιακού καπιταλισμού, τους πολιτικούς θεσμούς, όπως η ύπαρξη ενός 'αδύναμου κράτους' (soft state) που δεν ανέπτυξε έναν ορθολογικό γραφειοκρατικό μηχανισμό πριν την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων ως εκφραστών κατακερματισμένων κοινωνικών συμφερόντων, την αδυναμία της 'κοινωνίας των πολιτών' αλλά και την έντονη αντιπαλότητα μεταξύ αριστερών και δεξιών πολιτικών κομμάτων. Επιπλέον, ο Ferrera υποστήριξε ότι ο ρόλος της Καθολικής εκκλησίας, της οικογένειας, των δικτατορικών καθεστώτων καθώς και η παρατεταμένη πολιτική αστάθεια επηρέασαν τους οικονομικούς θεσμούς των νότιο-Ευρωπαϊκών κρατών.

Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των προνοιακών συστημάτων είναι τα κατατμημένα ασφαλιστικά προγράμματα (π.χ συντάξεις) που παρέχουν διαφορετικά ποσοστά αναπλήρωσης εισοδήματος ανάλογα τον επαγγελματικό κλάδο. Η ύπαρξη 'άτυπων μορφών εργασίας' δημιουργεί ανισότητες στην κοινωνική φροντίδα καθώς οι ανασφάλιστοι λαμβάνουν πενιχρή οικονομική βοήθεια και δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν ασφαλιστικά δικαιώματα. Παράλληλα, η ύπαρξη πελατειακών σχέσεων μεταξύ κομμάτων, υποψηφίων και ψηφοφόρων δημιουργεί ένα 'ευνειοκρατικό' μηχανισμό που εξυπηρετεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων

επαγγελματικών και εκλογικών ομάδων και αναπαράγει ένα επιλεκτικό μηχανισμό αντιμετώπισης αναγκών και παροχής φροντίδας.

Απο την άλλη μεριά τα νότιο-Ευρωπαϊκά κράτη προσφέρουν καθολική πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη, χωρίς όμως να περιορίζουν τον ρόλο του ιδιωτικού τόμεα. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, ο ρόλος του ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας παραμένει ισχυρός και συνεπικουρείται απο την διάθεση του κράτους να καλύψει το κόστος ιδιωτικής περίθαλψης στους δημόσιους υπαλλήλους. Παράλληλα, η ανεπαρκής ανάπτυξη του κρατικού τομέα υγείας δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες και τα επίπεδα υπηρεσιών που προσφέρει ο ιδιωτικό τομέας με αποτέλεσμα ένα σημαντικό κομμάτι απο τις μεσαίες τάξεις να επιλέγει ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας.

Ο Ferrera πρόσφερε ένα σημαντικό έργο ως προς την κατανόηση των κοινών αιτίων και χαρακτηριστικών των Νότιο-Ευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας. Όμως - όπως άλλωστε και ο Esping-Andersen - δεν έδωσε έμφαση ούτε στη σχέση μεταξύ του καθεστώτος πρόνοιας και του καθεστώτος παραγωγής (production regime) και κεφαλαιακής συσσώρευσης (Jessop 2002) αλλά ούτε και στις σχέσεις μεταξύ των 'προνοιακών κόσμων' όπως διαμορφώνονται στις διαδικασίες ενσωμάτωσης τους σε υπερεθνικές ενότητες όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση ή και διεθνώς.

Ιστορικά, τα νότιο-Ευρωπαϊκά κράτη υστερούσαν σε σχέση με τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες στην ανάπτυξη βιομηχανικών επιχειρήσεων (με εξαίρεση τον Ιταλικό και Ισπανικό βορρά) και οι κινητήριες επιχειρηματικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονταν απο την ανάπτυξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων και την έλλειψη ενός μακρο-πρόθεσμου βιομηχανικού σχεδιασμού από τους εργοδότες που θα μπορούσε να βάλει τις βάσεις για βιομηχανική ανάπτυξη (Papadantonakis 1985; Andreotti et al 2001). Ταυτόχρονα, η όποια ανταγωνιστικότητα σε αυτές τις χώρες ήταν κυρίως βασισμένη στο χαμηλό κόστος εργασίας που πολιτικά μεταφραζόταν σε μια διαρκή προσπάθεια ελαχιστοποίησης των ευθυνών για την κοινωνική αναπαραγωγή από κράτος και εργοδότες (Papadopoulos 2006).

Όμως, πολλά απο αυτά τα χαρακτηριστικά δεν ήταν απλώς ενδογενή προβλήματα αναπτυξιακής 'καθυστέρησης' αυτών των χωρών αλλά αποτελέσματα του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές τους οικονομίες ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια οικονομία και στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ως δηλαδή ημι-περιφερειακές οικονομίες (Marinakou 1997) των οποίων η ανάπτυξη ήταν *εξωτερικά* εξαρτημένου χαρακτήρα και *εσωτερικά* κοινωνικά άνιση (Φωτόπουλος, 1986). Το αποτέλεσμα ήταν η αδυναμία δημιουργίας ενός καθολικού συστήματος κοινωνικής προστασίας και η συνακόλουθη αναπαραγωγή κατατμημένων και υπολειματικών προγραμμάτων πρόνοιας και κοινωνικών πολιτικών (Petmesidou and Mossialos 2006). Στον Ευρωπαϊκό Νότο το κράτος σε μεγάλο βαθμό 'κλείδωσε' (locked in) την ευθύνη για την φροντίδα και κοινωνική προστασία στην οικογένεια ελαχιστοποιώντας για τις επιχειρήσεις το πολιτικο-οικονομικό κόστος αναπαραγωγής του συγκεκριμένου τύπου προνοιακού καπιταλισμού. Έτσι δεν ήταν - όπως καμιά φορά ισχυρίζεται - η έλλειψη κράτους πρόνοιας σε αυτές τις χώρες που οδήγησε την οικογένεια να αναλάβει το ρόλο του κύριου φορέα φροντίδας και προστασίας των μελών της αλλά η συγκεκριμένη πολιτική οικονομία που ενσωμάτωσε στην λογική της το ρόλο που έπαιζε παραδοσιακά η οικογένεια σε αυτές τις κοινωνίες. Ο οικογενειακό-κρατικός καπιταλισμός ουσιαστικά στηρίχθηκε στην δυνατότητα της οικογένειας να προστατεύει τα μέλη της απο τους κοινωνικούς κινδύνους (social risks).

2.2 Το ‘οικογενειο-κρατικό μοντέλο πρόνοιας’: Η Ελληνική περίπτωση

Στον Ευρωπαϊκό Νότο η οικογένεια αποτελεί τον κύριο φορέα ‘απο-εμπορευματοποίησης’ όταν τα μέλη της βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας ή δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της οικογένειας στο οικογενειο-κρατικό μοντέλο πρόνοιας δεν περιορίζεται μόνο στα μέλη του νοικοκυριού αλλά πρέπει να κατανοηθεί ως ‘ένας μηχανισμός που εμπεριέχει ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών επαφών για την συνάθροιση και ανακατανομή πόρων’, θέτοντας ουσιαστικά ως κύρια λογική ανακατανομής την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της (Allen et al 2004: 112-6). Συνεπώς η μελέτη του οικογενειακού-κρατικού μοντέλου πρόνοιας οφείλει να εμβαθύνει στις πρακτικές φροντίδας και στήριξης των μελών της αλλά παράλληλα και να κατανοήσει τις αλλαγές στις στρατηγικές συλλογής και κινητοποίησης των πόρων που επιτρέπουν στην οικογένεια να αναπαράγει το συγκεκριμένο τύπο προνοιακού καπιταλισμού.

Το επιχείρημα μας σε αυτό το άρθρο διατηρεί τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας ως κύριο χορηγό φροντίδας και προστασίας αλλά προσθέτει μια άκομη σημαντική διάσταση στον ρόλο της οικογένειας, δηλαδή το ρόλο της ως βασικό θεσμό αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Αυτός ο διττός ρόλος είναι άμεσα συνδεδεμένος με την δυνατότητα της οικογένειας να συγκεντρώνει και να κινητοποιεί πόρους

- ως ιδιοκτήτης ακίνητης και κινητής περιουσίας,
- ως εργοδότης,
- ως μονάδα του συντεχνιακού-πελατειακού συστήματος και τέλος
- ως φορέας και διεκδικητής δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης (μέσω των μελών που παραδοσιακά μπορούσαν να τα κατοχυρώσουν στην αγορά εργασίας).

Οι πόροι που συγκεντρώνει μπορεί να είναι χρήματα (π.χ. ενοίκια, μισθώσεις, επιδοτήσεις) αλλά και καταναλωτικά προϊόντα (π.χ. είδη τροφίμων). Εκτός όμως από τα χρήματα ή τους πόρους σε είδος, κεντρικό ρόλο στο οικογενειακο-κρατικό μοντέλο κατέχει η μεταβίβαση ακίνητης περιουσίας και ιδιαίτερα της ‘πατρικής’ κατοικίας (patrimony) (Allen et al 2004). Αυτή αποτελεί μια μορφή ανακατανομής πόρων μεταξύ των μελών της οικογένειας αλλά ταυτόχρονα και τον τρόπο διαμονής όπου η οικογένεια ανταλλάσσει υπηρεσίες φροντίδας, φιλοξενίας και στήριξης στα μέλη της (π.χ. άγαμα παιδιά, ηλικιωμένοι γονείς) όταν την έχουν ανάγκη και επιλεκτικά (Poggio 2008; Kohli and Albertini 2008).

Παράλληλα, η ανάπτυξη μικρών και μεσαίων οικογενειακών επιχειρήσεων στους τομείς παραγωγής και υπηρεσιών αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι του ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Εδώ η οικογένεια μπορεί και λειτουργεί ως εργοδότης καθώς δίνει την δυνατότητα στα μέλη της να αποσχολούνται σε μόνιμη είτε προσωρινή βάση σε περιόδους ανεργίας. Τα μέλη της οικογένειας μπορεί να συμμετέχουν στην οικογενειακή επιχείρηση ακόμα και ως δεύτερη συμπληρωματική απασχόληση και έως και επί το πλείστον αυτή η μορφή εργασίας παραμένει ανασφάλιστη.

Παράλληλα, η οικογένεια αποτελεί σημαντικό κομμάτι του συντεχνιακού και πελατειακού συστήματος που δημιουργεί και διατηρεί δίκτυα επαφών με πολιτικούς, κοινωνικούς και δημόσιους φορείς για την ευνοϊκή εξυπηρέτηση των μελών της. Με

αυτόν τον τρόπο, η οικογένεια έχει πρόσβαση σε πληροφορίες και πόρους που επιτρέπουν στα μέλη της να απολαμβάνουν μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση στην καθημερινή και επαγγελματική ζωή τους. Τέλος, η οικογένεια μπορεί μέσω των μελών της που συμμετέχουν σε μόνιμες θέσεις εργασίας (π.χ δημόσιο) να εξασφαλίζουν χρηματική στήριξη αλλά και πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και επιδόματα (ιατρική κάλυψη παιδιών).

Σχηματικά διακρίνουμε δύο περιόδους αναπαραγωγής του οικογένειο-κρατικού μοντέλου στη μεταπολεμική περίοδο: στη πρώτη φάση η οικογένεια ήταν ο κύριος φορέας αναδιανομής πόρων που εξασφάλιζε από τις πελατειακές της σχέσεις με κρατικούς φορείς και εκπροσώπους πολιτικών κομμάτων. Η επέκταση αυτών των 'ευνοϊκών-χαριστικών' πολιτικών εξαρτιόταν από την ισχύ κάθε οικογένειας να διαπραγματευτεί και να αξιοποιήσει τα συντεχνιακά της μέσα για να επωφεληθεί από την αναδιανομή των κρατικών πόρων ή την ανοχή τους κράτους σε παράνομες δραστηριότητες (Petmesidou 1996). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η ανοχή του κράτους σε αυθαίρετες κτήσεις, την καταπάτηση δημόσιας γης, ανασφάλιστη εργασία, όλα απόλυτα συμβατά με τους όρους αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας και το κεντρικό ρόλο της οικογένειας σε αυτήν. Οι πρακτικές αυτές επέτρεψαν την δημιουργία μιας διευρυμένης μεσαίας τάξης και έδωσαν τη δυνατότητα στις ελληνικές οικογένειες να αυξήσουν τους πόρους τους και να παρέχουν μια σειρά από έμμεσες επιδοτήσεις στα μέλη τους σε εισόδημα, προϊόντα ή μορφή κεφαλαίου (π.χ για αγορά/κτήση πρώτης κατοικίας, στήσιμο επιχείρησης κλπ.).

Αυτή η περίοδος «μεγιστοποίησης των οικογενειακών πόρων» εισήλθε ουσιαστικά σε ένα μεταβατικό στάδιο κατά την διάρκεια του 'έκσυγχρονισμού' στις αρχές της δεκαετίας του 90. Η εισαγωγή κανόνων της αγοράς, η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση κλείδωσαν τις οικονομικές πολιτικές σε ένα πλαίσιο όπου ο δημόσιος δανεισμός και συνεπώς διανομή κρατικών πόρων περιορίστηκε αισθητά. Η εναλλακτική που προσφέρθηκε ήταν ουσιαστικά η μετατροπή των ελληνικών οικογενειών από μικρο-επιχειρηματίες σε μετόχους με αποκορύφωμα την περίοδο 1999-2003 όπου οι οικογένειες επένδυσαν ένα σημαντικό μέρος των χρηματικών πόρων τους στο χρηματιστήριο. Οι απώλειες των αποταμιεύσεων αλλά και ο υπερ-δανεισμός των νοικοκυριών προκειμένου να επενδύσουν τα χρήματά τους σε μετοχές, απέτελεσαν σημαντικό δομικό πλήγμα στην δυνατότητα τους μελλοντικά να κινητοποιήσουν πόρους και να προστατέψουν τα μέλη τους σε περίπτωση ανάγκης. Ταυτόχρονα η παγίωση της κρατικής κοινωνικό-οικονομικής πολιτικής των 'ισχνών παροχών' που θεσμοθέτησαν οι πρόσφατες κυβερνήσεις περιόρισαν αισθητά - αλλά όχι πλήρως - την δυνατότητα των οικογενειών να βρουν πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους.

Στη πρώτη περίοδο αναπαραγωγής του οικογένειο-κρατικού μοντέλου ο ρόλος της οικογένειας ήταν απολύτως συμβατός με τη 'λογική' αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας και ως πρόσφατα, οποιαδήποτε κρίση μέσα στο ελληνικό προνοιακό σύστημα έδειχνε να μπορεί να απορροφηθεί από την οικογένεια. Μάλιστα, κάποιοι συγγραφείς συνεχίζουν να τοποθετούν την οικογένεια ως βασικό μοχλό απορρόφησης κοινωνικών κινδύνων (social risks) σε χώρες με οικογένειο-κρατικά προνοιακά μοντέλα, και μάλιστα θεωρούν ότι στις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ο ρόλος της οικογένειας ενδυναμώνεται. Σύμφωνα με τον Gonzalez (2002: 173) στις Νοτιο-Ευρωπαϊκές χώρες

‘οι ευέλικτες αγορές εργασίας, η αύξηση του αριθμού προσωρινών θέσεων εργασίας που οι ανειδίκευτοι καταλαμβάνουν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και ή αντικατάσταση μόνιμων θέσεων εργασίας με προσωρινές ενδυναμώνουν ακόμα περισσότερο τον περιεκτικό ρόλο της οικογένειας’ (δική μας εμφαση).

Οντως οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις και οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που χαρακτηρίζονται από σαφείς τάσεις επαν-εμπορευματοποίησης μέσα και έξω από τις αγορές εργασίας (Papadopoulos, 2005) θέτουν ακόμα περισσότερες προκλήσεις για την οικογένεια και τον περιεκτικό ρόλο της στις Νοτιο-Ευρωπαϊκές χώρες. Ομως, εμείς υποστηρίζουμε ότι, τουλάχιστο για την Ελληνική περίπτωση, οι αλλαγές αυτές περιορίζουν δραματικά την δυνατότητα της οικογένειας να κινητοποιήσει και να συγκεντρώσει πόρους. Ουσιαστικά αυτές οι αλλαγές αντί να ενδυναμώσουν τον ρόλο της οικογένειας, τον υπονομεύουν ακόμα παραπάνω, θέτοντας υπό βαθιά κρίση το συγκεκριμένο τύπο οικογενειο-κρατικού καπιταλισμού.

3. Αλλαγές στη Ελληνική κοινωνική πολιτική και οι τάσεις προς επαν-εμπορευματοποίηση

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου αναλύουμε τις τάσεις προς επαν-εμπορευματοποίηση σε τρεις τομείς κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: τις συντάξεις, την διακυβέρνηση των αποθεματικών των ταμείων και τα δικαιώματα που σχετίζονται με τις αγορές εργασίας.

3.1 Συντάξεις

Η σχέση επαν-εμπορευματοποίησης και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων εξετάζεται στη βάση των αλλαγών στα θεσμικά χαρακτηριστικά του συνταξιοδοτικού συστήματος που επιμηκύνουν την παραμονή των εργαζομένων στην αγορά εργασίας αλλά και στην δυνατότητα του συστήματος πρόνοιας να παρέχει ένα ελάχιστο εισόδημα στους συνταξιούχους ανεξάρτητα από την δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στην επίσημη αγορά εργασίας (πχ. αγρότες, γυναίκες, μετανάστες). Αναλυτικά, οι αλλαγές στα θεσμικά χαρακτηριστικά των δημόσιων προγραμμάτων ασφάλισης επικεντρώνονται στην αύξηση των ορίων ηλικίας, στην αλλαγή του τρόπου υπολογισμού των συντάξεων, στην επιβολή ‘προστίμων’ σε περίπτωση πρόωγης συνταξιοδότησης αλλά και στο δείκτη υπολογισμού των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων.

Το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα θεωρούταν το τελευταίο νοτιο-Ευρωπαϊκό συνταξιοδοτικό σύστημα που δεν είχε μειώσει το ύψος των κοινωνικών δαπανών και αδυνατούσε να αντιμετωπίσει τις δημογραφικές προκλήσεις που επέφερε η γήρανση του πληθυσμού και ο φτωχός ρυθμός αύξησης γεννήσεων (Ferrera 2005). Παρόλο τις πιέσεις όμως που δημιουργούν πιθανά δημογραφικά προβλήματα από το 2030 και μετά, η αναλογιστική μελέτη της INE-ΓΣΕΕ (Ρομπόλης κ.α. 2005) για το ταμείο ασφάλισης των μισθωτών και τραπεζικών υπαλλήλων ΙΚΑ-ΕΤΑΜ διαπιστώνει ήδη από το 2005 δύο σημαντικά ευρήματα που αφορούν την παθογενή αδυναμία του συνταξιοδοτικού συστήματος. Πρώτον, την χαμηλή αναπλήρωση εισοδήματος των συντάξεων γήρατος καθώς το 64,8% των συνταξιούχων γήρατος λαμβάνει σύνταξη κάτω των 500 ευρώ, ενώ μόλις το 9% λαμβάνει πάνω από 1000 ευρώ. Δεύτερον την

αδυναμία του συνταξιοδοτικού συστήματος να αξιοποιήσει τα αποθεματικά των ταμείων καθώς οι επιστροφές των επενδύσεων είναι αρνητικές, με αποτέλεσμα η μελέτη να ανακαλύψει το παράδοξο ότι όσα περισσότερα χρήματα εισρέουν στα ταμεία, τόσο η επιβάρυνση των τελευταίων θα αυξάνεται λόγω της κατασπατάλησης των ταμειακών αποθεμάτων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις.

Παράλληλα, η μελέτη έθεσε ως σημαντική προτεραιότητα του ασφαλιστικού συστήματος την αύξηση εισφορών από εργαζόμενους και εργοδότες αλλά ταυτόχρονα κατέδειξε ότι η χρόνια μη-καταβολή κρατικών συνεισφορών στα ταμεία θα επιφέρει σημαντικές απώλειες στην δυνατότητα των ταμείων να αποδώσουν τα συνταξιοδοτικά επιδόματα. Ενώ λοιπόν η μελέτη της ΙΝΕ-ΓΣΕΕ είχε ήδη καταγράψει μια σειρά από τις «πραγματικές» προκλήσεις του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος, η κυβέρνηση προτίμησε να τονίσει την ανάγκη διοικητικής μεταρρύθμισης των ταμείων και το αυξανόμενο κόστος για τις δημόσιες κοινωνικές δαπάνες από την διαγραφόμενη 'δημογραφική κρίση' (Πετραλιά 2007). Οι σημαντικότερες αλλαγές που επέφερε το συνταξιοδοτικό σύστημα αναφέρονται στον τρόπο υπολογισμού των συντάξεων και την αύξηση των ορίων ηλικίας, καθώς και στην αισθητή μείωση του πολυκερματισμού των ελληνικών ασφαλιστικών (5), επικουρικών (6) και βοηθητικών (2) ταμείων και στην θεσμοθέτηση ενός «ταμείου αλληλεγγύης».

Η πρόσφατη συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση αυξάνει τον χρόνο παραμονής των εργαζομένων στην αγορά εργασίας μέσω της αύξησης των ορίων ηλικίας και της αλλαγής υπολογισμού των συνταξιοδοτικών επιδομάτων από το 2013. Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές στα όρια ηλικίας εξισώσουν άντρες και γυναίκες και καθιερώνουν ως ελάχιστη ηλικία για την απολαβή συντάξεων τα 60. Παράλληλα, απαιτούνται πλέον 25 και 35 πλήρη χρόνια συνεισφορών για να στοιχειοθετηθεί δικαίωμα πρόωρης και πλήρους συντάξης αντίστοιχα. Επιπλέον, ο υπολογισμός της σύνταξης δεν βασίζεται πλέον στην επιλογή των 5 καλύτερων χρόνων εργασίας από τα τελευταία δέκα αλλά ουσιαστικά από το μέσο όρο των τελευταίων 10 χρόνων. Η αλλαγή αυτή περιορίζει το ποσοστό αναπλήρωσης των συντάξεων και εντείνει την προσπάθεια των εργαζομένων για υψηλές απολαβές κατά την διάρκεια της τελευταίας εργάσιμης δεκαετίας. Σε περίπτωση πρόωρης συνταξιοδότησης, το ασφαλιστικό σύστημα επιβάλει πρόστιμο 6% ανά έτος ενώ παρέχει ως κίνητρο παραμονής στην αγορά εργασίας μια αύξηση 3,3% ανά έτος των συνταξιοδοτικών παροχών. Ουσιαστικά η αλλαγή αυτή εκτός από το να προβάλλει κίνητρα για περαιτέρω παραμονή στην εργασία, επιφέρει σημαντική μείωση των συντάξιμων αποδοχών των γυναικών καθώς εάν συνταξιοδοτηθούν στο 55^ο έτος της ηλικίας τους (όπως είχε καθοριστεί το όριο πριν την μεταρρύθμιση) θα λάβουν τουλάχιστον 30% χαμηλότερες απολαβές από την κύρια σύνταξη.

Πέρα από τις αλλαγές στον υπολογισμό των συντάξεων, η πρόσφατη μεταρρύθμιση περιόρισε την δυνατότητα των επικουρικών ταμείων να προσφέρουν ποσοστό αναπλήρωσης μεγαλύτερο του 20% για 30 χρόνια πλήρους εργασίας και καταβολής συνεισφορών. Σε περίπτωση που η συνεισφορά μειωθεί στα 15 ετήσια χρόνια, ο εργαζόμενος θα λάβει μόνο 8% από το επικουρικό ταμείο. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ενώ ο χρόνος παραμονής στην αγορά εργασίας αυξάνεται, οι συντάξεις για τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα μειώνονται αισθητά. Το κράτος με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να περιορίσει το οικονομικό και πολιτικό του κόστους και μεταφέρει το ρίσκο για μια επαρκή σύνταξη στους πολίτες. Όπως γνωρίζουμε από τις υπάρχουσες

μελέτες η ελληνική αγορά εργασίας και τα επιδόματα ανεργίας επιφέρουν και αυτά αύξηση της αβεβαιότητας και του κινδύνου επιβίωσης των μελών της οικογένειας. Ενώ λοιπόν η οικογένεια καλείται και πάλι να παίξει σημαντικό ρόλο, οι απολαβές των μελών της που μπόρεσαν να στοιχειοθετήσουν συνταξιοδοτικά δικαιώματα μειώνονται αισθητά.

3.2 Το «ταμείο αλληλεγγύης» και οι αλλαγές στη διακυβέρνηση των ταμείων

Παράλληλα όμως η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας πέρασε και μια τροποποίηση που προϋποθέτει την δημιουργία ενός καινούργιου «ταμείου αλληλεγγύης» για τους χαμηλό-συνταξιούχους το 2019. Το «ταμείο αλληλεγγύης» θα αντλήσει πόρους από 10% των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων και περιουσιών, 10% από τις περιουσίες των ταμείων και 4% των εσόδων του ΦΠΑ. Ουσιαστικά η κυβέρνηση προκειμένου να μην αυξήσει το κόστος των δημοσίων δαπανών αλλά και να ελαχιστοποιήσει το κόστος και την συμβολή της στην δημόσια κοινωνική προστασία υφαρπάζει τα χρήματα των ταμείων καθώς οι δικαούχοι και οι εκπρόσωποι τους (συνδικάτα) δεν είχαν συναινέσει σε αυτή τη μεταφορά χρημάτων από τα ταμεία, στο λογαριασμό του κράτους.

Ο ρόλος του κράτους στην διακυβέρνηση των ταμείων παραμένει ένα ιστορικά παθολογικό πρόβλημα για τα ασφαλιστικά ταμεία καθώς μέχρι και τις αρχές του 1990, τα αποθεματικά καταθέτονταν στην Τράπεζα της Ελλάδος άτοκα. Η παθογένεια αυτή έχει καταγραφεί από σειρά μελετών που καταλογίζουν στις εκάστοτε κυβερνήσεις ότι κατασπαταλούσαν τα αποθεματικά ώστε να καλύψουν λογιστικές ανάγκες (Ρομπόλης κ.α.. 2001). Μάλιστα ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συντεχνιακής διακυβέρνησης των αποθεματικών αποκαλύφθηκε πριν δύο χρόνια με τις επενδύσεις των αποθεματικών σε ‘δομημένα ομόλογα’ που επέφεραν σημαντικές απώλειες στα αποθεματικά των ταμείων αλλά και σημαντικά κέρδη σε ένα συντεχνιακό δίκτυο διαχειριστών ιδιωτικών επενδυτικών κεφαλαίων (FT 2007). Ουσιαστικά οι εκάστοτε κυβερνήσεις δεν επιτρέπουν στο ασφαλιστικό σύστημα να επενδύσει αυτόνομα τα χρήματα του, με αποτέλεσμα τα ταμεία όχι μόνο να εμφανίζουν ελλείψεις αλλά να υπονομεύετε και η αναπαραγωγή τους.

Η πρόσφατη μεταρρύθμιση προσπάθησε να συγκεντρώσει τα αποθεματικά των ταμείων με την συνένωση των ασφαλιστικών ταμείων. Με αυτό τον τρόπο τα ασφαλιστικά ταμεία ορισμένων επαγγελματικών ομάδων (π.χ μηχανολόγοι) αναμένεται να καλύψουν τα ελλείμματα και κακοδιαχειρίσεις ταμείων άλλων επαγγελματικών κλάδων, χωρίς να υπάρχουν μελέτες γιατί τα ταμεία αυτά υπήρξαν προβληματικά. Ουσιαστικά η κυβέρνηση θεσμοθετεί αυταρχικά την μεταφορά πόρων από ένα ταμείο στο άλλο, ώστε να περιορίσει το κόστος για το κρατικό προϋπολογισμό. Η κρατική πρακτική συνένωσης ταμείων δεν αποτέλεσε καινοτομία της πρόσφατης μεταρρύθμισης, καθώς στην προσπάθεια της κυβέρνησης να ανεβάσει την αξία των μετοχών (‘shareholder value’) των κρατικών τραπεζών, ‘ξεφόρτωσε’ το κόστος και τις απαιτούμενες χρηματοδοτήσεις των τραπεζών στα υπάρχοντα ταμεία. Η διαμάχη μεταξύ τραπεζών, ιδιωτικοποιημένων (πρώην κρατικών) επιχειρήσεων και ασφαλιστικών ταμείων εγκυμονούν όχι μόνο κινδύνους για την επιβίωση των ταμείων αλλά αναδεικνύουν και την ‘θεσμική αποτυχία διαχείρισης’ των αποθεματικών.

Το παράδοξο της διακυβέρνησης των ελληνικών αποθεματικών ταμείων είναι ότι νόμιμοι δικαιούχοι των ταμείων (εργαζόμενοι και συνδικάτα) που καταβάλλουν και τις συνεισφορές τους δεν μπορούν αυτόνομα να ασκήσουν εξουσία για την επένδυση των αποθεματικών τους. Ο πρόσφατος νόμος αποτελεί μια προσπάθεια της κυβέρνησης να καθιερώσει ένα θεσμικό πλαίσιο διακυβέρνησης των ταμείων μέσω κανόνων διαμόρφωσης ενός επενδυτικού πλαισίου και διαχείρισης των αποθεματικών. Το νέο επενδυτικό θεσμικό πλαίσιο καθορίζει την επένδυση των αποθεματικών σε ιδιωτικά χρηματοπιστωτικά προϊόντα στο 23% και μόλις 1% επενδύεται σε δομημένα όμολογα (ΕτΚ 2007). Ενώ λοιπόν στην περίπτωση του συνταξιοδοτικού συστήματος παρατηρούμε μια επαν-εμπορευματοποίηση των εργαζομένων, στα συνταξιοδοτικά ταμεία ο ρόλος και η ενδυνάμωση της αγοράς πρόερχεται από τον τρόπο διακυβέρνησης των αποθεματικών και την επένδυση των αποθεματικών σε κεφαλαιοεπενδυτικά προϊόντα και την απόδοση των χρηματοστηρίακων αγορών (Roumpakis 2009).

Αποτιμώντας την σημασία των αλλαγών που έχουμε καταγράψει ως τώρα, η μεταρρύθμιση σηματοδοτεί μια σειρά αλλαγών με στόχο την μείωση του ρόλου των δημόσιων συνταξιοδοτικών επιδομάτων είτε αυτά αφορούν τα κύρια ή επικουρικά ταμεία. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά ποσό ο ιδιωτικός τομέας είναι έτοιμος και ικανός να δημιουργήσει επενδυτικά προϊόντα και να απορροφήσει ένα μέρος των συνταξιοδοτικών συνεισφορών. Μεχρι το 2007, το ποσοστό των εργαζομένων που είχε υπογράψει ένα συνταξιοδοτικό συμβόλαιο με ασφαλιστικές εταιρείες υπολογίζονταν στο 16,6% (ΕΑΕΕ 2007) και ένα μεγάλο ποσοστό αυτών συμβολαίων επιφέρει σημαντικό κόστος στο προσωπικό ή οικογενειακό προϋπολογισμό.

Αντίθετα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις το μοντέλο του οικογενειο-κρατικού καπιταλισμού δεν συμβαδίζει με τις αλλαγές των κορπορατιστικών μοντέλων όπου οι εργαζόμενοι διαθέτουν ένα υψηλό εισόδημα για να αποταμιεύσουν. Το οικογενειο-κρατικό μοντέλο βασίζεται στην εσωτερικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής από την οικογένεια με το ρόλο της αγοράς να παραμένει ουσιαστικός για ένα ποσοστό ελεύθερων επαγγελματιών και οικογενειών με υψηλά εισοδήματα. Αποτέλεσμα των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων είναι ουσιαστικά η επαν-εμπορευματοποίηση των εργαζομένων καθώς σημαντικό ποσοστό νέων θα αποταμιεύσει με δυσμένεστερους όρους από ότι οι προηγούμενες γενιές. Παράλληλα οι εργαζόμενοι δεν μπορούν αυτόνομα να επιλέξουν την επενδυτική πολιτική των ταμείων τους και ακολουθούν πρακτικές διακυβέρνησης που οικονομικά έχουν αποτύχει.

3.3 Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις

Η τάση για επαν-εμπορευματοποίηση της εργασίας συνεπώς είναι άμεσα συνδεδεμένη με τους όρους και συνθήκες συνταξιοδότησης. Παρολαυτά είναι σημαντικό να ερευνήσουμε τέσσερις (4) υπο-κατηγορίες για την επαν-εμπορευματοποίηση των εργαζομένων μέσα και έξω από την αγορά εργασίας. Αναλυτικά Το άρθρο αναλύει την εφαρμογή του 'flexicurity' στην ελληνική αγορά εργασίας, την αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας, τους πραγματικούς μισθούς αλλά και την δυνατότητα των ανέργων να προστατευθούν κατά το διάστημα της ανεργίας.

3.3.1 Flexicurity a la Greque

Η εφαρμογή του ‘flexicurity’ στις Σκανδιναβικές χώρες και κυρίως στη Δανία αναφέρεται σε δυο βασικά χαρακτηριστικά πολιτικών απασχόλησης: ευελιξία των εργαζομένων στην αγορά εργασίας και ταυτόχρονα προστασία των εργαζομένων κατά τη διάρκεια κινητικότητας ή ανέργειας από το κράτος πρόνοιας. Η εφαρμογή του προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ανεπτυγμένου δημόσιου μηχανισμού υποστήριξης των εργαζομένων, μια δυναμική πολιτική επενδύσεων από τους εργοδότες αλλά και κοινωνικό διάλογο μεταξύ ισχυρών κοινωνικών εταίρων. Οι συνθήκες αυτές απέχουν από την πραγματικότητα της ελληνικής πολιτικής οικονομίας οπότε και οποιαδήποτε μείωση της ασφάλειας των εργαζομένων μέσα στην αγορά εργασίας χωρίς την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών θα επιφέρει ακόμα μεγαλύτερη οικονομική και επαγγελματική ανασφάλεια στους εργαζόμενους.

Οι προτάσεις της επιτροπής Μαγγίνα-Κουκιάδη για την θεσμοποίηση της μερικής απασχόλησης και την εφαρμογή ευέλικτων ρυθμίσεων απορρίφθηκαν από το Υπουργείο Απασχόλησης καθώς ένα τέτοιο πρόγραμμα απασχόλησης θα έπρεπε να δεσμευτεί για αύξηση των κοινωνικών προγραμμάτων ως αντιστάθμισμα για την παρεταίρω τόνωση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας (‘Μακεδονία’ 2008). Ουσιαστικά τα ευρήματα προηγούμενων μελετών (Papadopoulos 2006) και οι λογικές των κρατικών κοινωνικών πολιτικών στην Ελλάδα επαληθεύονται καθώς το κράτος προσπαθεί για ακόμα μια φορά να διατηρήσει την ελαχιστοποίηση του οικονομικού και πολιτικού του κόστους. Άλλωστε οι υπάρχουσες άτυπες μορφές εργασίας μαζί με την αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας δίνουν την δυνατότητα στους εργοδότες να διατηρήσουν την ευελιξία της αγοράς εργασίας (Karantinos 2006; INE-ΓΣΕΕ 2008) και παράλληλα να περιορίζουν το κόστος των κρατικών κοινωνικών δαπανών.

3.3.2 Επισφαλείς θέσεις εργασίας- ενοικιαζόμενοι εργάτες - μετανάστες

Η τάση για επαν-εμπορευματοποίηση γίνεται αντιληπτή από την αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας καθώς τόσο χρονικά όσο και χρηματικά πρόσφερον ελάχιστη επαγγελματική και οικονομική ασφάλεια μέσα στην αγορά εργασίας ενώ ταυτόχρονα δεν στοιχειοθετούν δικαιώματα ασφάλισης. Πιο συγκεκριμένα οι επισφαλείς θέσεις εργασίας αναφέρονται σε θέσεις μερικής απασχόλησης, στην συμμετοχή επιδοτούμενων προγραμμάτων, στην προσωρινή απασχόληση αλλά και σε αυτο-απασχολούμενους που προσφέρουν δελτίο παροχής υπηρεσιών. Η διαφορά σε επίπεδο μισθών τόσο της προσωρινής αλλά και μερικής απασχόλησης διαφέρει σημαντικά από τις θέσεις πλήρους και μόνιμους απασχόλησης με το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των εργαζομένων να δουλεύει για λιγότερο από 500 ευρώ (Τριανταφύλλου 2007).

Παράλληλα με την αύξηση επισφαλών θέσεων εργασίας, η εμφάνιση γραφείων ενοικιαζόμενων εργατών αποσχολεί όλο και περισσότερους εργαζόμενους που αναγκάζονται να δουλεύουν ανα τακτά χρονικά διαστήματα σε διαφορετικές δουλειές και αποδέχονται μισθούς και ωράρια που οι μόνιμοι συνάδελφοι τους δεν θα αποδέχονταν. Η ενοικίαση των εργαζομένων, ίσως η πιο ακραία μορφή της τάσης επαν-εμπορευματοποίησης της Εργασίας στην Ελλάδα, μας θυμίζει τα λόγια του Polanyi που αναφέρονται στη αγοραιοποίηση της εργασίας στα χρόνια του πρώιμου καπιταλισμού:

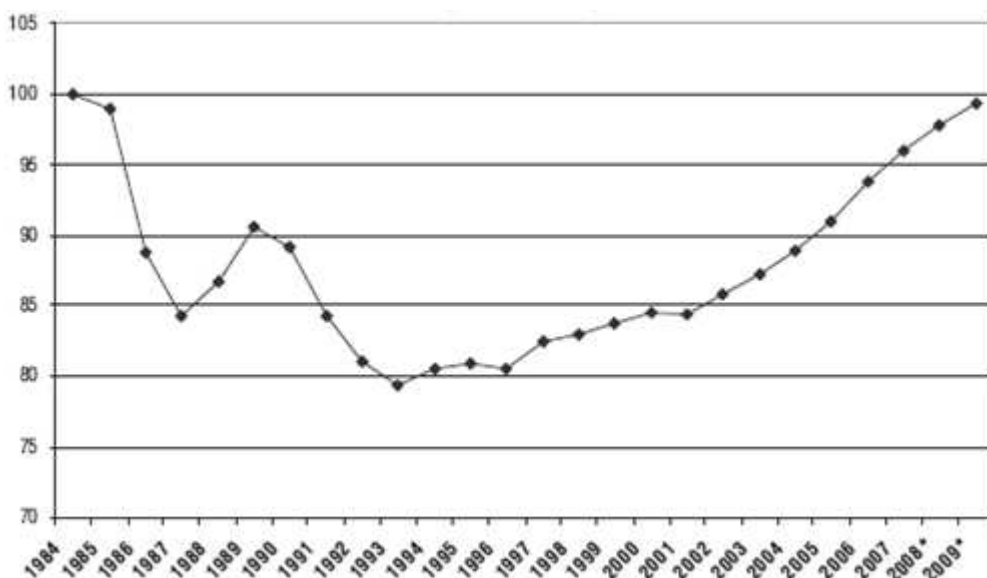
«η εργασία μετατρέπεται σε ένα εμπόρευμα, όπου το τελευταίο δεν μπορεί να αποφασίσει που μπορεί να προσφερθεί για πώληση, για ποίο λόγο μπορεί να χρησιμοποιηθεί, σε τιμή μπορεί να αλλάξει χέρια και με ποίο τρόπο μπορεί να καταναλωθεί [...] αυτό κάνει ξεκάθαρο ότι η απαίτηση του εργοδότη για κινητικότητα της εργασίας και ευελιξία των μισθών πραγματικά σημαίνει: την μετατροπή της εργασίας σε ένα εμπορεύμα»

(Polanyi 1957: 185)

3.3.3 Πραγματικοί μισθοί

Η πρόσφατη ετήσια μελέτη INE-ΓΣΕΕ (2008) δεν αφήνει και μεγάλα περιθώρια αισιοδοξίας για τις αλλαγές στην εργασιακή πολιτική καθώς 22% του εργατικού δυναμικού (22%) παραμένουν χαμηλόμισθοι ενώ 4 στους 10 εργαζόμενους έχουν μεικτές αποδοχές λιγότερες από 1100 ευρώ. Παράλληλα, μέχρι και το 2007 οι αποδοχές των ελλήνων εργαζομένων παραμένουν στο 83% τους Ευρωπαϊκού μέσου όρου και οι πραγματικές αποδοχές την τελευταία 25ετία αυξήθηκαν κατά 1,9%. (INE-ΓΣΕΕ 2008: 168-188). Η αύξηση αυτή υπερκεράστηκε από την αύξηση της παραγωγικότητας (9%) των ελλήνων εργαζομένων προσφέροντας στους εργοδότες σημαντικά οφέλη. Το αξιοσημείωτο στοιχείο της έρευνας είναι ότι η αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύτηκε από μείωση των εξαγωγών. Ουσιαστικά η μελέτη INE-ΓΣΕΕ, αναδύκνυει την διαχρονική αδυναμία και έλλειψη στρατηγικής εκ μέρους των εργοδοτών να θεσμοθετήσουν οικονομικές και παραγωγικές βάσεις που θα μπορούσαν, μεταξύ άλλων, να ωθήσουν τις ελληνικές εξαγωγές. Αντίθετα, γίνεται αντιληπτό ότι αυτή η πρόσκαιρη στρατηγική αποσκοπεί στην επίτευξη κέρδους όχι από κεφαλαιακές επενδύσεις αλλά από την περαιτέρω μείωση του κόστους εργασίας.

Διάγραμμα 1
Διαχρονική εξέλιξη κατώτατων πραγματικών αποδοχών (1984=100)

Πηγή: INE-ΓΣΕΕ (2008) Ετήσια μελέτη, σελ 189

Αυτά τα ευρήματα διασκεδάζουν τα επιχειρήματα περί ‘συγγενών κορπορατικών’ συστημάτων καθώς και την επιχειρηματολογία περί ‘άτελώς ανεπτυγμένων κορπορατιστικών μοντέλων’. Είναι προφανές ότι τόσο οι επενδύσεις σε τεχνικά προγράμματα κατάρτισης των εργοδοτών όσο και οι πραγματικοί μισθοί υποδηλώνουν την έλλειψη μιας μακρο-πρόθεσμης στρατηγικής συνεργασίας και συναίνεσης που απαιτεί ο κορπορατιστικός καπιταλισμός (Hall and Soskice 2001, Thelen 2003). Χαρακτηριστικό των μακροχρονίων αλλά και πρόσφατων αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις και ιδιαίτερα στη δυνατότητα των εργαζομένων να διατηρήσουν το αγοραστικό τους εισόδημα αποτελεί το Διάγραμμα 1 όπου οι πραγματικοί μισθοί των εργαζομένων είχαν καθηλωθεί τα τελευταία χρόνια κάτω από τα επίπεδα του 1984! Ακόμα και σύμφωνα με τις ευνοϊκές προβλέψεις για την οικονομία, ο πραγματικός μισθός θα πλησιάζει αλλά δεν θα ξεπεράσει τα επίπεδα του 1984 ούτε το 2009.

3.3.4 Επιδόματα ανεργίας

Κατα την διάρκεια των τελευταίων ετών, έχει υπάρξει μια σημαντική αύξηση των επιδομάτων εργασίας καθώς από 311 ευρώ (2006) το επίδομα ανέβηκε στα 430 ευρώ (2008). Η άνοδος αυτή πλέον συσχετίζεται με τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και υπολογίζεται στη βάση του 55% του ελάχιστου μισθού όπως αυτός έχει καθοριστεί από την συλλογική σύμβαση εργασίας (Karantinos 2006). Παρόλο όμως την αύξηση του επιδόματος ανεργίας, τα κριτήρια απόδοσης των επιδομάτων παραμένουν συνδεδεμένα με την εργασιακή εμπειρία. Η μέγιστη διάρκεια χορήγησης του επιδόματος παραμένει στους 12 μήνες και εξαρτάται από τις ημέρες εργασίας που έχει συμπληρώσει η αιτούσα τα προηγούμενα δύο χρόνια (ΟΑΕΔ 2008). Οι συνθήκες επιδότησης ουσιαστικά συνεχίζουν να αποκλείουν τους νέους άνεργους καθώς η πολιτική «ενίσχυσης» των νέων 20-29 ετών περιορίζεται στην παροχή ενός επιδόματος ίσου με 73,4 ευρώ για πέντε (5) μήνες (ΟΑΕΔ 2008β).

Οι αλλαγές που παρατηρούμε στις εργασιακές σχέσεις δείχνουν μια σειρά από σημαντικές αλλαγές στην ελληνική αγορά εργασίας. Είναι σαφές ότι η ανασφάλεια και η εντατικοποίηση της εργασίας και της παραγωγικότητας των ελλήνων εργαζομένων αυξήθηκαν χωρίς όμως τον αντίστοιχο ρυθμό αύξησης των πραγματικών μισθών. Η επαν-εμπορευματοποίηση εντοπίζεται στην αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας, στην έλλειψη επαρκούς κοινωνικής προστασίας για τους εργαζόμενους και τους άνεργους. Οι χαμηλοί μισθοί των μερικώς ή προσωρινώς εργαζομένων και τα επιδόματα ανεργίας ή επιδότησης (τύπου stage) για τους άνεργους δεν προσφέρουν επαρκής απολαβές για την συντήρηση του βιοτικού επιπέδου εάν οι οικογένειες δεν συνεχίσουν να εσωτερικοποιούν το κόστος αναπαραγωγής και να παρέχουν στήριξη στα μέλη τους (π.χ. σπίτι, εισόδημα). Οι οικογένειες για ακόμα μια φορά καλούνται να παίξουν τον διττό τους ρόλο και να προστατεύσουν τα μέλη τους σε μια περίοδο όπου βασικές συνιστώσες του οικογενειο-κρατικού μοντέλου υποσκάπτονται από τις πολιτικές και διαδικασίες επαν-εμπορευματοποίησης.

4. Επιπτώσεις της επαν-εμπορευματοποίησης στη συγκέντρωση και κινητοποίηση πόρων

Στο τρίτο μέρος της εισήγησης εξετάζουμε εμπειρικά τις δυνατότητες των ελληνικών νοικοκυριών να ανταπεξέλθουν στον (διττό) αναπαραγωγικό και παραγωγικό ρόλο τους μέσω, αφενός, της διατήρησης και αύξησης του κατανάλωσης και, αφετέρου, των επενδύσεων με σκοπό την μεγιστοποίηση των πόρων τους. Η περίοδος της επαν-εμπορευματοποίησης που σηματοδοτείται από την άνοδο του 'έκσυγχρονισμού' άλλαξε ριζικά το πλαίσιο στο οποίο εξασκούνταν οι παραδοσιακές στρατηγικές των νοικοκυριών, και άρα του οικογενειο-κρατισμού. Η απελευθέρωση των χρηματαγορών, τα χαμηλά επιτόκια αλλά και το 'όραμα' για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον 'ανταγωνισμό' της 'ελεύθερης αγοράς' διαμόρφωσαν ένα νέο πλαίσιο όπου παραδοσιακές στρατηγικές χαμηλού ρίσκου και 'υπομονετικής συσσώρευσης' αντικαταστάθηκαν από στρατηγικές γρήγορων αποδόσεων και πρακτικών κατανάλωσης 'έδω και τώρα'. Υποστηρίζουμε ότι η δυνατότητα της μεγάλης πλειοψηφίας των ελληνικών οικογένειων να εσωτερικεύσουν το κοινωνικο-οικονομικό κόστος των αλλαγών που προαναφέραμε περιορίστηκε δραματικά καθώς οι νέες πολιτικές οδήγησαν σε καθαρή υπονομεύση των παραδοσιακών στρατηγικών συγκέντρωσης και κινητοποίησης των πόρων τους.

4.1 Υπερχρέωση των Ελληνικών νοικοκυριών

Αρχικά εστιάζουμε στην ανάλυση εμπειρικών στοιχείων που σχετίζονται με την αύξηση της υπερχρέωσης. Σύμφωνα με στοιχεία πρόσφατης έρευνας για το καταναλωτικό χρέος στην Ε.Ε. (Rothmund, 2008), η χρέωση των ελληνικών νοικοκυριών από καταναλωτικά δάνεια και κάρτες άγγιξε το 2006 το 13,1% του ΑΕΠ όταν ο μέσος όρος για την ΕΕ ήταν περίπου 3%. Ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης εκείνη την χρονιά ενώ είχε ήδη προηγηθεί αύξηση κατά 22,3% το 2005. Το 2006 έκλεισε με επιπλέον αύξηση 22,8% ενώ το 2007 με 7.6%. Παρόλο που η αύξηση το 2007 ήταν μικρότερη παρέμεινε συγκριτικά υψηλή καθώς την ίδια χρονιά αρκετές χώρες της ΕΕ σημείωναν πολύ χαμηλότερα ή και αρνητικά ποσοστά (π.χ. Γερμανία, Ολλανδία).

Οι τάσεις της επιδείνωσης του υπερδανεισμού και συνακόλουθης υπερχρέωσης των Ελληνικών νοικοκυριών αποκαλύπτεται από τα στοιχεία που παραθέτουμε στον Πίνακα 1 που συγκρίνει ετήσιες ποσοστιαίες αυξήσεις οφειλόμενης καταναλωτικής πίστης (consumer credit per capita) ανά κάτοικο μεταξύ χωρών της Ευρωζώνης κατά την περίοδο 1994-2006. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 2000-2006 η Ελλάδα κατέγραφε διαρκώς τα υψηλότερα ποσοστά ετήσιας αύξησης χρεωστούμενης καταναλωτικής πίστης μεταξύ των συγκεκριμένων χωρών. Μόνο για το 2000-1 η αύξηση ήταν της τάξης του 42,1%! Η μέση αύξηση για την περίοδο 1994-2004 ήταν 36.3% ανα έτος, υπερδιπλάσιας της Ιταλίας που ήταν δεύτερη σε ποσοστό ετήσιας αύξησης. Την ίδια περίοδο, η συνολική αύξηση του καταναλωτικού χρέους άγγιξε το 'αστρονομικό' ποσοστά του 2.106%.

Πίνακας 1:
Ποσοστιαία αύξηση της καταναλωτικής πίστης ανά κάτοικο Ελλάδος
(consumer credit per capita), 1994-2006

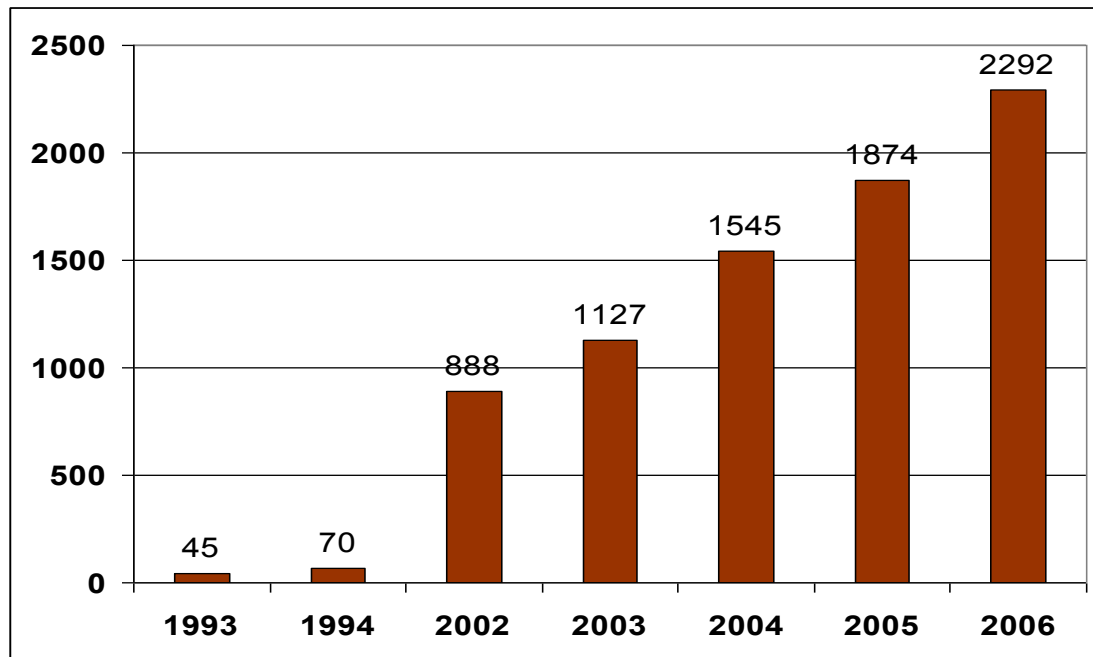
Ετήσια Αύξηση 2000-2006	Γερμανία	Βελγιο	Ισπανία	Γαλλία	Ελλάδα	Ιταλία
2006/05	-2.2	9.4	17.5	4.6	22.3	17.1
2005/04	-1.2	4.1	21.8	7.2	21.8	18.6
2004/03	2,6	2,6	10,4	3,9	37,0	17,2
2003/02	2,8	1,2	1,6	4,2	27,0	12,7
2002/01	0,6	1,6	9,0	2,1	23,6	11,5
2001/00	-0,2	8,2	-5,6	4,8	42,1	10,6
Αύξηση δεκαετίας 2004-1994 (1994=100)	25,5	52,6	112,5	84,4	2105,6	229,5
Μεση αύξηση δεκαετίας 1994 - 2004	2,3	4,3	7,8	6,3	36,3	12,7

Πηγες: Cofidis (2006, 2007)

Η ραγδαία εκτίναξη του χρέους των ελληνικών νοικοκυριών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2 που παρουσιάζει το ύψος της χρεωστούμενης καταναλωτικής πίστης κατα κεφαλή σε Ευρώ για την περίοδο 1993-2006. Η παραδοσιακά ‘συντηρητική’ οικογενειακή στρατηγική του χαμηλού χρέους (45 Ευρώ κατά κεφαλή το 1993) αντικαθίσταται την υπόλοιπη δωδεκαετία από έναν σχεδόν ασταμάτητο δανεισμό που άγγιξε τα 2,300 Ευρώ κατά κεφαλή το 2006. Τα στοιχεία αυτά είναι δηλωτικά της τεράστιας μεταβολής στην καταναλωτική συμπεριφορά των ελληνικών νοικοκυριών που σημειώθηκε στην δεκαετία 94-04 αλλά και την ταυτόχρονη αδυναμία κάλυψης καταναλωτικών αναγκών μέσω της κινητοποίησης παραδοσιακών πόρων, καθώς οι μισθοί παρέμειναν καθηλωμένοι σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές όταν παρατηρήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη του καταναλωτικού χρέους ως ποσοστού του Ακαθάριστου και Διαθέσιμου Οικογενειακού Εισοδήματος (Διάγραμμα 3). Από σχεδόν 2% το 1996 το ποσοστό εκτοξεύτηκε στο 14% το 2004. Νεώτερη μελέτη (Rothemund, 2008) διαπίστωσε ότι το ποσοστό των καταναλωτικών δαπανών που καλύπτονταν μέσω δανείων και πιστωτικών καρτών άγγιξε το 20% των ετήσιων δαπανών των ελληνικών νοικοκυριών το 2006. Με άλλα λόγια, το 2006 ένα στα πέντε Ευρώ που ξόδευαν τα ελληνικά νοικοκυριά για κατανάλωση ήταν δανεικό.

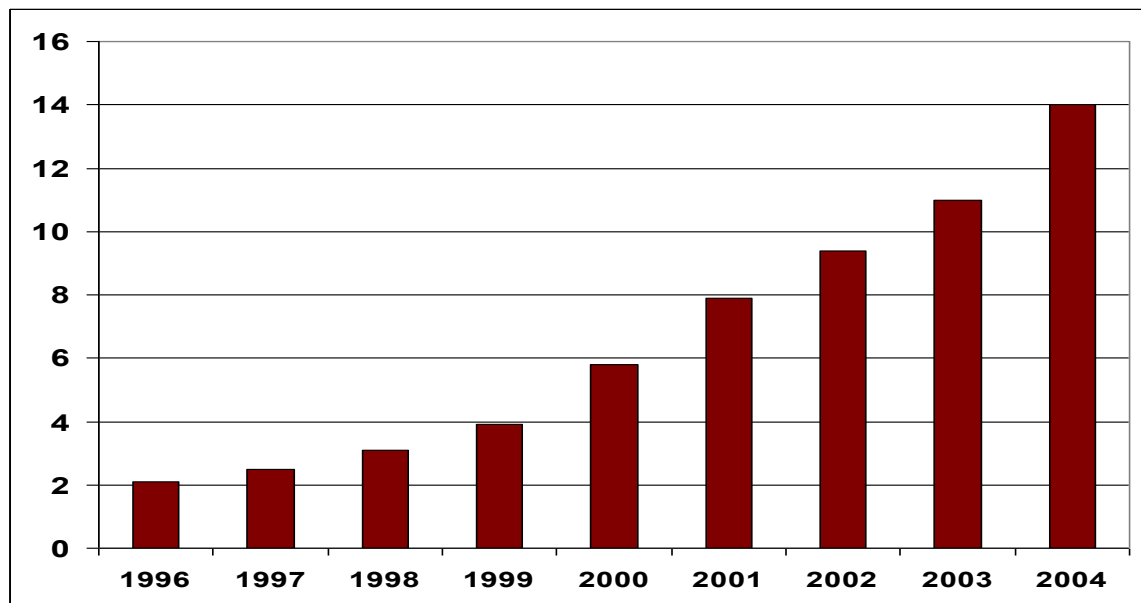
Πρέπει να σημειώσουμε ότι επίσης μεγάλο ρόλο στην αύξηση της υπερχρέωσης των νοικοκυριών έπαιξε η δραματική αύξηση της λήψης στεγαστικών δανείων που βασίστηκε στην απελευθέρωση των χρηματαγορών και τα χαμηλά επιτόκια κατά την περίοδο 2000-4. Από 3% του ΑΕΠ το 1995, τα στεγαστικά δάνεια έφτασαν το 20.7% του ΑΕΠ το 2004¹. Το 2007 τα ελληνικά νοικοκυριά χρωστούσαν σε στεγαστικά δάνεια 69,4 δισ.Ευρώ, το 2008 υπολογίζεται ότι θα φτάσουν τα 81 δισ.Ευρώ ενώ το 2009 εκτιμάται ότι θα φτάσουν τα 93 δις Ευρώ (Ημερησία, 2008).

Διάγραμμα 2:
Οφειλόμενη καταναλωτική πίστη ανά κάτοικο Ελλάδος σε Ευρώ
(consumer credit per capita in Euros), 1993-2006

Πηγές: Consumer Credit in Europe in 2004, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 22, March 2006.

Διάγραμμα 3:
Οφειλόμενη καταναλωτική πίστη ως % του Ακαθάριστου και Διαθέσιμου
Οικογενειακού Εισοδήματος (Outstanding consumer credit as a percentage of the
Greek households' gross disposable income (GDI)), 1996-2004

Πηγή: Consumer Credit in Europe in 2006, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 26, November 2007

Πίνακας 2:
Κατανομή υπόχρεων νοικοκυριών κατά εισοδηματικό κλιμάκιο

α) Όλα τα δάνεια

Εισοδηματικά κλιμάκια	Κατανομή των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί (% νοικοκυριών)			Συμβολή στο συνολικό υπόλοιπο δανείων του δείγματος (% νοικοκυριών)			Διάμεσος του υπολοίπου δανείων ως ποσοστό του εισοδήματος (%)		
	2007	2005	2002	2007	2005	2002	2007	2005	2002
Μέχρι 7.500	2,9	5,4	8,3	1,9	3,4	3,5	101,6	61,2	25,7
7.501-15.000	22,1	28,2	27,8	14,1	22,5	19,0	59,3	37,7	29,2
15.001-25.000	30,4	34,5	33,5	24,5	26,9	32,8	45,1	29,4	22,8
25.001-35.000	21,7	19,0	16,3	28,1	27,1	19,6	69,6	34,2	15,4
35.001+	22,8	12,9	14,1	31,5	20,1	25,1	33,9	28,1	11,0
Σύνολο*	1.418	1.215	1.063	100,0	100,0	100,0	50,4	33,5	22,8

β) Στεγαστικά δάνεια

Εισοδηματικά κλιμάκια	Κατανομή των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί (% νοικοκυριών)			Συμβολή στο συνολικό υπόλοιπο δανείων του δείγματος (% νοικοκυριών)			Διάμεσος του υπολοίπου δανείων ως ποσοστό του εισοδήματος (%)		
	2007	2005	2002	2007	2005	2002	2007	2005	2002
Μέχρι 7.500	2,2	4,8	5,9	1,8	3,4	3,0	446,5	262,0	252,7
7.501-15.000	17,1	24,1	23,5	13,2	22,9	17,0	260,6	272,7	103,6
15.001-25.000	25,7	31,1	32,7	22,2	24,3	32,7	140,0	123,1	86,1
25.001-35.000	27,2	23,1	17,1	29,3	29,0	20,8	142,2	106,2	74,1
35.001+	27,9	16,9	20,8	33,6	20,4	26,6	80,1	61,2	38,3
Σύνολο*	637	422	409	100,0	100,0	100,0	135,1	127,8	79,6

Πηγή: Τραπεζα της Ελλάδος (2008) Δανεισμός και χρηματοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά: Αποτελέσματα από τη δειγματοληπτική έρευνα του 2007, Διευθυνση Στατιστικής

Σημείωση: * Τα ποσά αναφέρονται στο σύνολο των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί και κατά περίπτωση αφορούν τον αριθμό των νοικοκυριών, και τη διάμεσο του λόγου του υπολοίπου των δανείων τους προς το εισόδημά τους.

Η κατανομή της υπερχρέωσης είναι φυσικά διαφορετική μεταξύ νοικοκυριών διαφορετικών εισοδηματικών κλιμακίων. Για τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων η έκθεση στο δανεισμό ήταν και παραμένει σχετικά χαμηλή με τάσεις μείωσης (Πίνακας 2). Είναι τα νοικοκυριά των μεσαίων και υψηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων που αύξησαν σημαντικά την δανειακή επιβάρυνσή τους. Όπως υποστηρίζεται σε πρόσφατη έρευνα της Τραπεζας Ελλάδος (2008:10) βασισμένη σε δείγμα 6.000 νοικοκυριών:

‘ο ανταγωνισμός των τραπεζών για την προσέλκυση πελατείας επικεντρώνεται όλο και περισσότερο στα νοικοκυριά που ανήκουν στα δύο υψηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια, με αποτέλεσμα να αυξάνουν σημαντικά τα μερίδια τους στο σύνολο των [υπόχρεων] νοικοκυριών (2007: 44,5%, 2005: 31,9%) και στο υπόλοιπο των δανείων (2007: 59,6%, 2005: 47,2%)’.

Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε ότι

‘η διάμεσος² της δανειακής επιβάρυνσης για το σύνολο των νοικοκυριών αυξήθηκε σε 50,4% το 2007, από 33,5% το 2005 και 22,8% το 2002, αντανακλώντας κυρίως την εξέλιξη της δανειακής επιβάρυνσης από στεγαστικά δάνεια. Δηλαδή, οι δανειακές υποχρεώσεις των μισών νοικοκυριών του δείγματος αντιστοιχούσαν μέχρι και το μισό περίπου του ετήσιου εισοδήματός τους το 2007, από το 1/3 και το 1/4 περίπου του εισοδήματός τους το 2005 και το 2002 αντίστοιχα’.

Σε άλλο κομμάτι της ίδιας έρευνας εξετάστηκε η δυσκολία στην εξυπηρέτηση των διάφορων δανειακών υποχρεώσεων των νοικοκυριών (ΤτΕ, 2008: Πίνακας 8). Συνολικά, στη συντριπτική πλειοψηφία των κατηγοριών πληρωμών πάνω από 50% των ερωτηθέντων νοικοκυριών δήλωσαν ότι αντιμετωπίζουν δυσκολία στις πληρωμές τους: δόσεις στεγαστικού δανείου (57,3%), δόσεις άλλων τραπεζικών δανείων (68,4%), δόσεις σε καταστήματα (51,4%) και πληρωμή ενοικίου (66,7%) και πληρωμή λογαριασμών (57,9%). Τα στοιχεία αυτά επιβεβαίωσαν αντίστοιχα ευρήματα της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/2005 της ΕΣΥΕ όπου το 77,3% των ερωτηθέντων νοικοκυριών δήλωσαν ότι αντιμετώπιζαν δυσκολία στην εξυπηρέτηση των υποχρεώσεων τους.

4.2 Αυξηση κατασχέσεων ακίνητης περιουσίας και η κρίση στην αγορά ακινήτων

Η υπερχρέωση των νοικοκυριών ουσιαστικά υπονόμευσε την πιο σημαντική πηγή πόρων και κατηγορία επένδυσης για τα ελληνικά νοικοκυριά: την ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας και ιδιαίτερα κατοικίας (Allen et al 2006; Poggio 2008; Kohli and Albertini 2008). Πρόσφατα στοιχεία δείχνουν την δραματική αύξηση στους πλειστηριασμούς ακινήτων λόγω αδυναμίας των νοικοκυριών να εξυπηρετήσουν τα στεγαστικά τους δάνεια. Συγκεκριμένα, η Εθνική Ομοσπονδία Προστασίας Καταναλωτών - Δανειοληπτών Ελλάδας εκτιμά ότι το 2008 οι αιτήσεις κατασχέσεων – πλειστηριασμών κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων θα φτάσουν τις 150.000, που αντιπροσωπεύει αύξηση κατά 50% περίπου μόνο για αυτή τη χρονιά (Ημερησία, 2008). Υπολογίζεται ότι μόνο οι αιτήσεις για πλειστηριασμούς σπιτιών και γραφείων θα φτάσουν τις 25.000 το 2008, που αποτελεί αύξηση 25% σε σχέση με το 2004. Επίσης παρατηρείται μια εντυπωσιακή άνοδος στις «αναγκαστικές πωλήσεις» ακινήτων, δηλαδή πωλήσεις στις οποίες προχωρούν οι ιδιοκτήτες πριν

τους πλειστηριασμούς. Υπολογίζεται ότι μόνο την τριετία 2006-8 περίπου 100.000 σπίτια πουλήθηκαν με αυτό τον τρόπο.

Επιπρόσθετα, ενώ μέχρι πρότινος η αγορά κατοικίας αποτελούσε επένδυση και κεντρικό μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης τα πρόσφατα στοιχεία σηματοδοτούν ότι η αγορά κατοικίας μέσω δανειοληψίας μετατρέπεται σε οικονομικό βάρος (Αθανασίου, 2006). Η αξία των ακινήτων υπολογίζεται ότι είναι υπερτιμημένη κατά 20%-30%. Μία αντίστοιχη μείωση των τιμών θα βρει μεγάλους αριθμούς νοικοκυριών να 'εγκλωβίζονται' σε στεγαστικά δάνεια για ακίνητα με αρνητική αξία (negative equity), των οποίων η τρέχουσα αξία θα είναι μικρότερη της αγοράς τους. Ταυτόχρονα η παρατηρούμενη καθίζηση στην αγορά ακινήτων, που συνοδεύει την διόγκωση της προσφοράς στέγης και επαγγελματικών χώρων προς ενοικίαση, υποσκάπτει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα της ακίνητης περιουσίας να λειτουργήσει ως μέσο αναπαραγωγής εισοδηματικών πόρων.

5. Συμπεράσματα

Το άρθρο υποστηρίζει την ύπαρξη ενός ξεχωριστού μοντέλου προνοιακού καπιταλισμού, τον οικογενειοκρατικό καπιταλισμό. Ιδεοτυπικά, σε αυτό το μοντέλο οι οικογένειες παίζουν ένα διττό ρόλο ως φορείς προστασίας και φροντίδας των μελών τους και ταυτόχρονα ως φορείς αναπαραγωγής μιας ιδιάζουσας πολιτικής οικονομίας όπου κράτος και εργοδότες 'εξωτερικεύουν' το κόστος κοινωνικής αναπαραγωγής στα ίδια τα νοικοκυριά. Αυτοί οι ρόλοι είναι άμεσα συνδεδεμένοι με την δυνατότητα της οικογένειας να συγκεντρώνει και να κινητοποιεί πόρους ως ιδιοκτήτης, εργοδότης, μονάδα του συντεχνιακού-πελατειακού συστήματος και τέλος ως φορέας και διεκδικητής δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης (μέσω την μελών που παραδοσιακά μπορούσαν να τα κατοχυρώσουν στην αγορά εργασίας).

Διακρίναμε δυο περιόδους στην εξέλιξη του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Μέχρι περίπου και τα μέσα της δεκαετίας του 90, η οικογένεια έπαιζε σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή ενός τύπου οικογενειοκρατικού καπιταλιστικού που ήταν εμπεδωμένο σε (αλλά και αναπαρήγαγε) ένα κατακερματισμένο προνοιακό καθεστώς και μια υπολλειματική κοινωνική πολιτική. Σε αυτή τη περίοδο οι στρατηγικές «μεγιστοποίησης πόρων» που ακολουθούσαν οι ελληνικές οικογένειες ήταν χαμηλού οικονομικού ρίσκου και πρόσβλεπαν στο κράτος και σε μη αγοραία μέσα. Αξιοποιούσαν συντεχνιακά δίκτυα για να αποκτούν πρόσβαση σε περαιτέρω πόρους, στηρίζονταν στην κατάκτηση δικαιωμάτων που καταχυρώνονταν μέσω της απασχόλησης μελών τους στην επίσημη αγορά εργασίας και σε αρκετές περιπτώσεις διεύρυναν τους πόρους τους μέσω της ανασφάλιστης εργασίας μελών σε οικογενειακές επιχειρήσεις.

Απο τα μέσα της δεκαετίας του 90 ο οικογενειοκρατικός καπιταλισμός στην Ελλάδα 'εκσυγχρονίζεται'. Είναι μια περίοδος έντονης αγοραιοποίησης και επαν-εμπορευματοποίησης της Εργασίας όπου άλλαξε ριζικά το πλαίσιο στο οποίο εξασκούνταν οι παραδοσιακές στρατηγικές των νοικοκυριών, και άρα του οικογενειοκρατισμού. Σε αυτή τη περίοδο οι στρατηγικές «μεγιστοποίησης πόρων» που ακολούθησαν οι ελληνικές οικογένειες ήταν υψηλού οικονομικού ρίσκου και πρόσβλεπαν σε αγοραία μέσα για τις επενδύσεις και την κατανάλωση τους (με κράτος και τράπεζες βασικούς υποστηρικτές). Στις συντάξεις το αποτέλεσμα των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων ήταν ουσιαστικά η επαν-εμπορευματοποίηση των

εργαζομένων καθώς το σημαντικότερο ποσοστό των νέων θα αποταμιεύσει με δυσμένεστερους όρους καθώς ο υπολογισμός κύριων και επικουρικών συντάξεων μείωσε αισθητά το ποσοστό αναπλήρωσης των συνταξιοδοτικών παροχών. Όσο αφορά στην απασχόληση, η προστασία μέσα στην αγορά εργασίας μειώνεται καθώς προωθούνται πολιτικές ‘ευελιξίας’, εντατικοποίησης και αυξάνονται κατακόρυφα επισφαλείς μορφές απασχόλησης. Η προστασία των ανέργων παραμένει ελλιπής με μεγάλες ελλείψεις στην προστασία των νέων και των μακροχρόνια ανέργων. Ταυτόχρονα, η υπερχρέωση των νοικοκυριών σε συνδυασμό με την υπονόμευση της σημαντικότερης πηγής πόρων και κατηγορίας επένδυσης για τα ελληνικά νοικοκυριά - την ιδιοκτησία ακινήτης περιουσίας και ιδιαίτερα κατοικίας - οδήγησε σε χρεοκοπία τις νέες στρατηγικές και μαζί τους το ‘όραμα’ για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον ‘ανταγωνισμό’ της ‘ελεύθερης αγοράς’ για ένα πολύ μεγάλο αριθμό οικογενειών.

Εν μέσω δραματικών αλλαγών στην οικονομία, στις αγορές εργασίας και στο συνταξιοδοτικό σύστημα, η δυνατότητα της μεγάλης πλεοψηφίας των ελληνικών οικογενειών να ‘εσωτερικεύσουν’ το κοινωνικο-οικονομικό κόστος των αλλαγών περιορίζεται δραματικά. Η ‘Αγία ελληνική οικογένεια’ καλείται να παίζει ακόμα πιο κεντρικό ρόλο στη στήριξη των μελών της σε ένα περιβάλλον όπου η συγκέντρωση και δυνατότητες συσσώρευσης και κινητοποίησης των πόρων της συρικνώθηκε δραστικά. Η κρίση αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα δείχνει να κορυφώνεται με απρόβλεπτες αρνητικές συνέπειες για την κοινωνική συνοχή.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Abrhamson, P. (1999). "The welfare modelling business." Social Policy and Administration **33**(4).
- Allen, J., et al. (2006). *Housing & Welfare in Southern Europe*, Blackwell.
- Allen, J. and L. Scruggs (2004). "Political partisanship and welfare state reform in advanced industrial societies." American Journal of Political Science **48**(3): 496-512.
- Andreotti, A., S. M. Garcia, et al. (2001). "Does a Southern European model exist?" Journal of European Area Studies **9**(1).
- Arts, W. A. and J. Gelissen (2002). "Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report." Journal of European Social Policy **12**: 137.
- Bonoli, G. (1997). "Classifying welfare states: a two-dimension approach." Journal of Social Policy **26**(3): 351-72.
- Castles, F. G., Ed. (1993). Families of nations: patterns of public policy in western democracies, Aldershot.
- Cofidis (2006) Consumer Credit in Europe in 2004, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 22, March
- Cofidis (2007) Consumer Credit in Europe in 2006, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 26, March
- Esping-Andersen, G. (1990). The three worlds of welfare capitalism, Polity Press.
- Fawcett, H. and T. Papadopoulos (1997). "Social exclusion, social citizenship and decommodification: an evaluation of the adequacy of support for the unemployed in the European Union." West European Politics **20**(3): 248-80.
- Featherstone K. (2008) 'Varieties of Capitalism' and the Greek Case: Explaining the constraints on domestic reform? GreeSE Paper No 11 Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe
- Ferrera, M. (1996). "The 'Southern model' of welfare in Europe." Journal of European Social Policy **6**(1).
- Ferrera, M. (2005). Pensions reforms in Southern Europe: The Italian experience. Why has it all gone wrong? The past, present and future of British pensions, The British Academy.
- FT (2007) Beware Greek pension funds (and others) bearing risk, Financial Times, May 4th
- Gonzalez. A.G., (2002). Entrepreneurial activation: the Spanish capitalisation of unemployment benefit programme. Active Social Policies in the EU. R. Rerker and I.H.Moller. Bristol, Policy Press.
- Gough, I. (1996). "Social assistance in Southern Europe." South European Society & Politics **1**(1): 1-23.
- Guillen A. and Petmesidou M. (2008) 'Dynamics of the Welfare Mix in South Europe' in La Rivista delle Politiche Sociali (Italian Journal of Social Policy) , No 1
- Haggard S. and Kaufman R. (2008) Development, Democracy and Welfare States - Latin America, East Asia and Eastern Europe, Princeton: Princeton University Press
- Hall, P. A. and D. Soskise, Eds. (2001). Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage. Oxford, Oxford University Press.
- Jessop, B. (2002). The future of the capitalist state, Polity Press.
- Karantinos, D. (2006). European Employment Observatory Contribution to the EEO Autumn Review 2006 'Flexicurity', National Centre of Social Research(EKKE).

- Katrougalos, G. (1996). "The South European welfare model: The Greek welfare state, in search of an identity." Journal of European Social Policy 6(1): 39-60.
- Katrougalos, G. and G. Lazaridis (2003). Southern European welfare states: Problems, challenges and prospects, Palgrave Macmillan.
- Knijn, T. and I. Ostner (2002). Commodification and de-commodification. Contested concepts in gender and social politics. Hobson, Lewis and Siim, Edward Elgar.
- Kohli, M. and M. Albertini (2008). The family as a source of support for adult children's own family projects: European varieties. *Families, Ageing and Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States*. C. Saraceno, Edward Elgar.
- Korpi, W. (2001). "Contentious Institutions: An augmented rational action analysis of the origins and path dependency of welfare state institutions in the western countries." Rationality and Society 13(2).
- Korpi, W. and J. Palme (2003). "New politics and class politics in the context of austerity and globalization: Welfare state regress in 18 countries, 1975-95." *American Political Science Review* 97(3).
- Leibfried, S. (1992). Towards a European welfare state? on integrating poverty regimes into the European Community. *Social Policy in a Changing Europe*. Z. Ferge and J. Kolberg, Westview Press.
- Lewis, J. (1992). "Gender and the development of welfare regimes." JESP 3(2).
- Lewis, J. (1997). "Gender and Welfare Regimes: some further thoughts." Social Politics 4(1): 160-77.
- Marinakou, M. (1997). 'Latin-Rim' or Semiperipheral welfare states? The case of Greece. Developments in European Social Policy: Convergence and diversity. R. Sykes and P. Alcock. Bristol, The Policy Press.
- Papadantonakis, K. (1985). Incorporation is peripheralization: Contradictions of the Southern's Europe economic development. Semi-peripheral development: The politics of Southern Europe in the 20th century. G. Arrighi, Sage.
- Papadopoulos, T. (2005). The Recommodification of European Labour: Theoretical and Empirical Explorations. ERI working and occasional papers, European Research Institute - University of Bath.
- Papadopoulos, T. (2006). Gender equality and employment policy,. Social policy developments in Greece. E. Mossialos and M. Petmesidou, Ashgate.
- Petmesidou, M. (1996). "Social protection in Southern Europe: Trends and prospects." Journal of Area Studies 9(Special Issue on Southern Europe in Transition): 95-125.
- Petmesidou, M. and E. Mossialos (2006). *Social policy developments in Greece*, Ashgate.
- Poggio, T. (2008). The intergenerational transmission of home ownership and the reproduction of the familialistic welfare regime. *Families, Ageing and Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States*. C. Saraceno, Edward Elgar.
- Polanyi, K. ([1957]2001). The Great Transformation: The political and economical origins of our time, Beacon Press.
- Rothemund M. (2008), Consumer Credit in Europe 1995-2007, European Credit Research Institute (ECRI) at the Centre for European Policy Studies (CEPS), October

- Roumpakis, A. (2008) Embedding power in institutions: A comparison of pension funds governance across Sweden, Britain and Germany, paper presented in 'Power, Forms and Dynamics', University of Tampere, Tampere, Finland
- Roumpakis, A. (2009). From 'democratisation' to 'marketisation' of pension rights: A historical comparative study on three European pension systems. *Department of Social and Policy Sciences*. PhD Thesis, Bath, UK, University of Bath.
- Symeonidou, H. (1996). "Social protection in contemporary Greece." Southern European Society and Politics 1(3): 67-86.
- Taylor-Gooby, P. (1996). The response of governments: Fragile convergence. *European Welfare Policy: squaring the welfare circle*. P. T. G. Vic George, McMillan Press.
- Titmuss, R. (1974), Social Policy, London: Allen and Unwin.
- Thelen, K. (2003). How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis. Comparative historical analysis in the social sciences. J. Mahoney and D. Rueschemeyer, Cambridge University Press.
- Venieris D.N. (1996) Dimensions of Social Policy in Greece, South European Society and Politics 1 (3): pp. 260-69

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αθανασίου Ε. (2006) Προοπτικές του Δανεισμού των Νοικοκυριών στην Ελλάδα και η Σημασία τους για την Ανάπτυξη, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Εργασία Νο 84
- ΕΑΕΕ (2007) Μελέτη για την Ιδιωτική Ασφάλιση, Ένωση Ασφαλιστικών Εταιρειών Ελλάδας, Αθήνα
- ΕτΚ (2007) Τεύχος Πρώτο, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 151, Ιούλιος 2007
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2008) Η ελληνική οικονομία και απασχόληση, Ετήσια μελέτη
- ΟΑΕΔ (2008) Επίδομα σε νέους/νέες απο 20-29 ετών
- ΟΑΕΔ (2008β) Επίδομα ανεργίας
- Πετραλιά, Φ.Π (2007) Ασφαλιστική μεταρρύθμιση: Η κυβερνητική πρόταση, παρουσίαση της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης στον τύπο
- Εφημερίδα 'Ημερησία' (2008) Έκρηξη των κατασχέσεων στις ΗΠΑ - Ο "ιός" χτυπά και την Ελλάδα', 15 Απριλίου 2008
- Εφημερίδα 'Μακεδονία' (2008) Συνέντευξη Κουκιάδη, 26 Απριλίου 2008-10-21
- Μητράκος Θ. (2008) Παιδική Φτώχεια: Πρόσφατες εξελίξεις και προσδιοριστικοί Παράγοντες, Τραπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο 30
- Ρομπόλης, Σ., Ρωμανιάς, Γ., Μαργιός, Β. (2001) Αναλογιστική μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 13
- Ρομπόλης, Σ., Ρωμανιάς, Γ., Μαργιός, Β., Χατζηβασιλείου, Ι. (2005) Αναλογιστική μελέτη για το ΙΚΑ-Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Μισθωτών (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ), Αθήνα, Απρίλιος 2005
- Τραπεζα της Ελλάδος, (2008) Δανεισμός και χρηματικοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά: Αποτελέσματα απο τη δειγματοληπτική έρευνα του 2007, Διεύθυνση Στατιστικής
- Τριανταφύλλου Χρήστος (2007) Η επισφαλής εργασία στην Ελλάδα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ
- Φωτόπουλος Τ. (1986). Εξαρτημένη ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση, Αθήνα: Εξάντας

Σημειώσεις

¹ Στοιχεία Τραπέζης της Ελλάδος και ΕΣΥΕ

² Συμφωνα με την έρευνα: 'η επιλογή της διαμέσου αντί του μέσου όρου έγινε με βάση την παρατήρηση ότι η κατανομή της δανειακής επιβάρυνσης χαρακτηρίζεται από σημαντική θετική ασυμμετρία, καθώς υπάρχουν λίγες αλλά σημαντικές ακραίες τιμές που επηρεάζουν δυσανάλογα το μέσο όρο' (Τραπεζα της Ελλάδος, 2008:10).